

Եւ ասոնց իւրաքանչիւրին հանդէպ պէտք է գետնդնէք սիր բառին համապատասխան հոմանիշ բառերը՝ որչափ որ կան հայերենի մէջ:

Կը համարիմ որ ըսածներս բաւական են այս առաջարկութեան մասին ունեցած զաղափարս որոշ կերպով բացատրելու, և հետեւաբար կը կնքեմ յօդուածս՝ փափաքով անոր լաւագոյն իրագործումը օր մը տեսնելու Հայ հումանիկներու խաղիքը յօրինող արդիւնաւոր գրչէ մը:

Հ. ԱՌԱՅԱՍ Վ. ՏՈՐՈՑԵԱՆ

ՄԼՔԷԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ

ՄԵՆԱԳԻՐ ԿԸ ՄՆԱՅ

Հանդիսարանիս նախորդ պրակին մէջ մեծաբոյ ափաբանակիցս Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան՝ երկար և մանրագնին յօդուածով մը ջանաց վերահաստատել իւր նախկին համոզումը՝ թէ այդ ստոր գրութեան թուականն է. մինչ ես մենագիր մը համարած էի. Բանասէր Հայրը կ'իմացնէ կանխա՝ թէ «բնաւ դիտաւորութիւն չունիմ հերքելու իր կարծիքը, որ ըստ ինքեան կըրնայ ճշմարտ իսկ ըլլալ». այլ կ'ուզէ ցուցնել՝ թէ իմ փաստերս «բաւական չեն ոչ հինը հերքելու և ոչ նորը հաստատելու վճռականապէս», իւր գրութիւնը սակայն կատարեալ հերքում մը թուեցաւ ինձ: Յարգելով հանդերձ իւր բազմամեայ թարթափումը գրչագրաց մէջ, և զանոնք ցուցակագրելու երկարաշունչ և ծանր աշխատութիւնը՝ զոր կը պատրաստէ, կը մնայ ինձ ըսել՝ թէ ներկայ խնդրոյս մէջ չեմ կարող իրաւունք տալ իրեն. թէ և մեր պա-

տուական ընթերցողաց է դատել զայս, յետ կարդալու իմ այս պատասխանը, որուն կը մղէ զիս մեր քննութեանց նիւթ հանդիսացող թանկագին հատորին կարեւորութիւնը միայն:

Անոր վիճելի յիշատակարանը հինգ են, և հետեւեալը, բնագրին և իրարու անմասն գրերով.

1. «Նիջ թերթ — ՅՄԱ. Թ. — Արաց ԻԸ Բ — Արեգ Զ Ե», որ ամիսփոռած է քառակուսի շրջանակի մէջ (թղ. 463բ):

2. Երկիշխան մեծ յիշատակարանը եղծուած, որոյ վերջը կարգացի, տառից այնքան համառօտութեամբ միայն որքան հոս, այսպէս. «... զոր շինեաց վասն արեւշատութե Գագկայ եւ փրկութե հոգոյ իւրոյ եւ մեղաց եւ յանաց (յանցանաց) թողութե. իսկ որ հակառակ ելանէ եւ հանէ զգիրս ի Վարագայ, ինքն հեռացի յԱյ եւ ի սր Նշանէս. եւ որ պահէ յեկեղեցիս, թէ թագաւոր է՝ աւրհնեալ եկիցի յԱյ» (թղ. 222բ): Ասոր ներքեւ՝ լուսանցին կեդրոնն է Նշանաւոր Զ գիրը:

3. «Էս Մլքէ աղախին ֆի եւ հայոց թագոհի (ՇԺԵ) թվականիս ետու զաւետարանս ի Վարագի սր Ածածինս զոր իմ ձեռամբս եւ ծանաւը եմ շինեալ՝ յաւանակա նութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գագկայ եւ զաւակաց իւրոց. ով ոք կարդայ՝ յաղաթս յիշէք առաջի Ածամաւրտ. եւ Ած հասարակաց ողորմե(ս)ցի» (թղ. 197բ): Փակագծեալ ՇԺԵ թուականը կեղծ է եւ նոր:

4. «Ած ողորմեացի ստացողի սորին Միւրէ թագոհոյն » (թղ. 6բ):

5. «Ած ողորմե(ս)ցի Մլքէ թագոհոյն ստացողի սուրբ աւետարանիս» (թղ. 462բ): — Այս և նախորդը նոյն գրով են:

✱

1. — Առաջին յիշատակարանին մէջ՝ սովորաբար ընդունուած կարծեօք հաստատած էի «ՅՄԱ. Թ.» իբր թուական աւետարանիս գրութեան, և զայդ գրողէն համարած, ինչ որ կը կրկնէ Մեծ. Հայրն ալ. «բուն գրչին վերագրուած են Հնախօ-

սէն»։ Իսկ ինքն այլ և այլ տեղեր կը պարզէ իւր տեսութիւնը հետագայ խօսքերով։ «Միջէի գրով գրուած այս հակիրճ յիշատակարանը», կ'ըսէ նախ (Բզմ. 53բ)։ Եւ կը յարէ՝ թէ սակայն աղոր զիրը «գրելովին կը տարբերի» 4? և 5? յիշատակարանաց գրէն՝ «որ աւելի հաւանականութիւն ունին Մլքէին ըլլալու»։ Բայց ես չգիտեմ՝ թէ ո՞վ կը շփոթէ զաղոնք իրարու հետ։ Ապա կ'ըսէ. «Եթէ պահ մը շնորհեք իսկ» որ 1 «յիշատակարանն եւս Մլքէ գրած ըլլայ» (Բզմ. 54ա). և չեմ գիտեր՝ ո՞ւմ կը շնորհուի այդ վարկածը։ Իսկ աւելի վերջ կը յաւելուն՝ թէ սոյն յիշատակարանն «բուն գրչին չի ստեղծուել»։ Այլ կամ Միջէի է, և կամ լաւ ես՝ մի այլ ստացողէ կեղծուած» (անդ, 54բ)։ Եւ վերջապէս՝ թէ «գաղափարուած է կամ Անդրիասայ», որ նոյն մատենին մէջ յիշատակարան մ'ունի ՈՒՄԷԷ Թուականաւ, «և կամ որ աւելի հաւանական է՝ կազմողին ձեռքով» (անդ, 59ա)։

Այս վարանուսնեղէն ակնիքն է՝ թէ Մեծ. Հայրն արդարապէս կը զոժուարի յիշատակարանն Աւետարանի գրչութենէն զատելու գործին մէջ, ըստ որում չկան զրական լուրջ փաստեր։ Գալով անոր ամբողջութեան, Տիարոջը՝ «Արաց Իլ Բ - Արեգ Զ Ե», ցարդ անմեկնելի Տիարացած, փորձած էի գրութեան սկիզբն ու վերջը համարել, ամսոց օրերով ու ժամերով։ Նա չի հաւանիր, նկատելով որ այդ միջոցն անբաւական էր «924 երկիշեան մեծադիր երեսներէ բաղկացած» մատենի մը համար. «վասն զի օրը 25 երես եւ կարենալ գրելու համար՝ 36-37 օրեր հարկաւոր էին» (Բզմ. 54բ)։ — Տարեթուոյն լուծումն արդարեւ կապ ունի այս յարակից հանգամանաց՝ հետ։ Ուստի ասոցմէ կը սկսիմ. «36-37 օրեր» բաւական էին. շատ լաւ. մեք այդ միջոցին մէջ արդէն ունինք պահանջուածէդ ալ աւելի, նոյն իսկ 39 օր. մանաւանդ եթէ ասոնց մէջ չհաշուենք — ինչ որ աւելորդ է — խաղախորդի պաշտօնը («այդքան երեսներ ողորկելը»), կամ «նեղիքն պատրաստելը», կամ նոյն իսկ

«6 խորաններ ու 4 պատկերներ մանրանկարելը», որոնք կապուած չեն բնաւ գրչութեան հետ, և ոչ ալ ամէն գրչի գործ։ — Հարկ չկայ նաեւ Նաւասարդի կամ տարեմտի շարժականութեան մէջ որոնել նշանակեալ ամսոց միջոցին առաւելագոյն երկարութիւն մը (Բզմ. անդ). զի տարեմուտն ուր ալ երթար, հետեւող ամիսները պիտի պահէին միշտ իրենց ներքին համեմատութիւնը։ Ես աւելին պիտի ըսեմ. եթէ հարկ է, թող «Արաց Իլ» առաջին (36) տարւոյն համարուի, և «Արեգ Զ» յաջորդին (37)։ Նման, զոր օրինակ, վիսնացս 1332 Թուակիկ Աստուածաշնչին, որ ըստ յիշատակարանին՝ «զսա սկսեալ ի դեկտեմբերի՝ աւարտեցաւ ի հոկտեմբերի»։ Թէև աւետարանի մը համար այդքան ժամանակ չափազանց շատ էր։ Միանգամայն դիտել պիտի տամ՝ թէ այսպիսի մանրամասնութիւններ նշանակելը գրչութեան միայն յատուկ է, ինչպէս այդ և այլ օրինակներ ցոյց կու տան. և ոմանք կէսը միայն նշանակելով, ինչպէս մեր 1339ի Մանուկն ունենցը. «Կատարեցաւ յամսներն յուլիս Ը»։ Ես չեմ յիշեր՝ որ «կազմողներն» ալ այսպիսի մանր հանգամանքներ նշանակած լինին, որպէս զի նոյնը ենթադրէինք և հոս։

Գալով «կեղծման» վարկածին, դիւրին է ըսել զայդ, բայց ոչ ապացուցանել, զոնէ հոս։ Չի որ և է կեղծող շահադէտ նպատակ մ'ունենալու է։ Բանաւոր էր՝ հին Թուականի մը տեղ նոր մը դնել, ինչպէս եղած է մեր 3? յիշատակարանին մէջ, նախկին ստացողին իրաւանց դէմ ապահովելու համար նորին ապօրինի տիրութիւնը. կամ նոր գրչագրի մը մէջ երեցացոյն տարեթիւ մը զորոշմէ՝ հետեւեան յարգ տալու համար անոր։ Բայց չի մեկնուիր՝ հին գրչագրի մը մէջ և կարծեցեալ հնագոյն (3) Թուականի մը քով՝ նուազ հին տարեթիւ մ'ալ (37)։ Դնելու կեղծիքը, որ ոչ միայն ոչ մէկ շահ պիտի կարենար տալ անձանք և անանոն կեղծողին, այլ և հակասական ու վտանգաւոր պիտի դառնար անոր՝ եթէ ծանօթ լինէր. իսկ բո-

լորովին անօգուտ և աւելորդ էին այդ ան-
ձին՝ ամսոց, օրերու և ժամուց մանրա-
մասնութիւնքը, որոնք կը շահագորդէին
գրէջ մը միայն, ցուցնելու համար իր ճար-
տարութիւնը կամ աշխատութեան մեծու-
թիւնը: — Յիշատակարանիս ու բնագրի
գրին տարբերութիւնն ալ «յայտնի նշան»
չէր համարուեր կեղծեաց, եթէ նկատու-
զութեան առնուէր միոյն բոլորգիր և միւ-
սին երկարագիր լինելը: Եւ եթէ բացար-
ձակապէս անկարելի թուի լինէր զադոնք
նոյն անձին վերագրել, անտեղութիւն չէր
անշուշտ նոյն գրչին աշխատակցի մը,
մերձաւորի մը գիտակից ձեռքը նշմարել
բոլորգրին մէջ:

2. — Բանասէր Հայրը շատ ծանր կըն-
ճոտութեանց կը մատնէ երկրորդ յիշա-
տակարանը: Այս անգամ սա եւս կեղծ
է, բայց միանգամայն և վաւերական: Նա-
խորդ յօդուածին մէջ անոր վաւերակա-
նութեան և քան զՅՄԱԹ թուականն հետ-
քեան ապացոյց կը դնէր՝ անոր ծանօթ
կտորին մէջ կարծեցեալ «Ս. Նշան» եկե-
ղեցոյն յիշատակութիւնը, որուն համար
գրուած էր ըստ կարծեցեալ Յ տարեթիւին:
Այս անգամ ալ նոյնը կը ջանայ հաստա-
տել, եղծուած տողերուն մէջ «բախտա-
ւոր կեդրով» կարդալով «գէթ ՎԱՐԱԳԱՅ
ՍՈՒՐԵ ՆԱՆԵՍ ԲԱՌԵՐԸ», զորս ինձմէ գիտ-
մամբ անտեսուած կը համարի, յիշեցնե-
լով ինձ՝ թէ «Սկիւղեայցմէ անդին Գա-
րիգորեայց կան» (Բզմ. 56բ): Չեմ գիտեր՝
թէ Սկիւղիոյ նեղուցին խութեան ինչ լոյս
կընան տալ մեզ՝ Մլքէի աւետարանին բա-
ցատրութեան համար: Միայն զայս պիտի
հարցնէի, որ եթէ ստուգիւ կեղծ է այս
յիշատակարան, ինչպէս քիչ վերջ պիտի
աշխատի ցուցնել, ի՞նչ կուտան կընան
լինել այդ խոշոր բառերը՝ — եթէ կան՝ —
մատենիս ի սկզբան ս. Նշանի պատկանե-
լուն. ո՞չ ապաքէն աղոնք ալ կեղծ համա-
րուելու էին ամբողջին հետ:

Իսկ թէ ես անտեսած եմ այդ բառերը,

պէտք է ըսեմ՝ թէ ընթերցածէս յառաջ
բերած էի այնքան միայն՝ որ բաւական
ամբողջութիւն մ'էր. իսկ այժմ երեք բա-
ռի փոխան՝ որ կ'ուզուին՝ աւելին պիտի
տամ: Ընթերցողը գիտնալու են, և Աւե-
տարանիս զարդանկարուց հրատարակու-
թենէն ալ (տախ. 2) յայտնի է, որ ջըն-
ջուած էջը մեծագոյն մասամբ ծածկուած
նոր յիշատակարանէն, տեսանելի կը թո-
ղու մէկ կողման հին տողից ծայրերը միայն,
այսպէս:

. . . ՆՈՍ Այս տեղ, ինչպէս կը գու-
ծ ԵՒ ՍԱՐԳ շակուի սոյն կիսկատար բա-
. . . ԱՆԵ Պ օներէս, կը խօսուի եկամտից
ԵՒ ՁԱՄԴԱՐ մասին՝ որը թողուած են հոս
ՄԵԾԱՅԳՆԱԻ իսկ յիշուած բարեգործներէ:
. . . ՍՈՑԵ Այս բառերէս՝ «ԱՆՁ ՍԲ Ն»
. . . ԳԱԳԱ նշխարն է անշուշտ, շատ յոս-
ՋՆԱՆՍ ԻՒՐ տակ նաեւ արեւատպին մէջ,
ԻՒՐ ՋՐՈՎՆ որ «բախտը» կ'ունենայ՝ ինձ
. . . ՋՐԱՇԵ անիմանալի եղանակաւ մը
ՏԱԿԻ ԱՒԱ լրանալով՝ «Վարագայ տարր
ԱՆՁ ՍԲ Ն Նշանիս» և եկեղեցին իմա-
. ԵՒ ՈՔ Վ ցուելուն: Բայց ինչո՞ւ ոչ խաչն,
. ԶՈՐ ԵՒՆ այլ սրբաւայրը, որ շատ դը-
ժուարաւ պիտի միանան երեք տող վերջ
ընկած «զոր յիմեաց» բային: Սակայն թո-
ղունք անծանօթը և հարցնենք ծանօթի
մասին. ինչո՞ւ կ'ըսէ յետոյ, «որ հանէ
զգիրս ի Վարագայ», որ միայն վանքը կը
նշանակէ, և չի յաւելուր՝ Ս. Նշանեւ, եթէ
Աւետարանս այդ եկեղեցւոյն հետ կապուած
էր: Նմանապէս մտադիր ընթերցումը թոյլ
չի կրնար տալ՝ որ յաջորդը, «խնքն հե-
տացուի, և ի սբ Նշանեւ», տագնապ ի-
մացուի, և ոչ խաչափայտին նշխարն՝
ինչպէս ես կը հասկենայի. վասն զի «հե-
ռացի» կը նշանակէ անարգութիւն, մեր-
ժուիւն, որ բնական է յԱստուծոյ և ս. Խա-
չէն, բայց ոչ և Վարագայ աղօթաւայրէն,
որուն չենք ըսեր, «փայտ կենաց կանգ-
նեալ ի մէջ տիեզերաց, յոյս և ապաւէն
ազգի մարդկան», և ոչ ալ՝ թէ վերջին
օրը «դատապարտես զազգն հրէից անհա-
ւատիցն, ով սուրբ քառաթիւ» (Շար.).
դատելու և մերժելու իրաւունքը տաճարին

տրուած չէ: Վերջապէս բաղձանքն է, ոչ արդիւնքը, որ այս յիշատակարանիս մէջ կ'ուզէ Ս. Նշան եկեղեցին տեսնել, որ ոչ միայն «յայտնապէս» չկայ, այլ ան-յայտարարն անգամ չի հաստատուիր: Եթէ հարկ լինէր ամբողջացնել «ԱՆՁ ՍԲ Ն» տառերը, ենթադրեալ տաճարէն շատ տարբեր բան մը դուրս պիտի գար, որ չպիտի նոյնանար տասներկու տող վերջ յիշուած «եկեղեցոյն» հետ: Իսկ ըսել թէ «Ս. Աստուածածնի մասին բնաւ խօսք չըկայ հոս», և «ոչ Մլքէ անուան հետքը կը տեսնուի», կը նշանակէ ամբողջ յիշատակարանը կարդացած լինել, ուսկից շատ հեռի կը կարծեմ թէ զիս և թէ Պատ. Մխարանակիրս:

Աւելիք կայ. Մեծ. Հայրը սոյն և երբորդ յիշատակարանքը կեղծուած կը դնէ — «հաւանական կը համարիմ» — Գեորգ կամ Անդրիաս քահանայէն՝ որոնք ծանօթ են Աւետարանիս մէջ իրենց սեպհական երկու յիշատակարանով, մին ՈՐԻԷ Թուականէն, ինչպէս ըսի. և այդ գործն ըրած են «Իբր թէ Մլքէի կողմէն» (Բզմ. 58 ա): Եթէ այս վարկածս համոզիչ լինէր, բնականապէս պիտի պահանջուէր՝ որ ինչպէս երբորդին մէջ այդ կարծեցեալ կեղծողը դրին զՄլքէ և Ս. Աստուածածինը, երկրորդին մէջ ևս խառնէին զաղոնք, որպէս զի կարելի լինէր զայս ալ համարիլ «Իբր թէ Մլքէի կողմէն»: Ինչպէս ուրեմն կը զլացուի այդ անուանց գոյութիւնը երկրորդիս մէջ:

Պատ. Հայրն իւր յարուցած բոլոր տարակուսանաց լուծումը կը դնէ նոր «զաղտնիքի» մը մէջ. այս ինքն է գտած կը համարի «բուն գրչութեան յիշատուկարանը», որ քերթուելով յիշեալ քահանաներէն՝ զրուեցէ երկրորդը. և սա ևս կ'եղծուի՝ տեղի տալու համար նոր և ան-նշանի մը: «Վստահութեամբ» կը հաստատէ զայս «շատ զգալի և անուրանալի փաստերով. այս ինքն՝ այդ երկսիւն յիշատակարանի առաջին սիւնը ճիշդ աւետարանիս բնագրի գրով գրուած է, և նա-յողին աչքին կը զարնէ նոյն ժամայն. այս-

պէս են նաեւ երկրորդ սեան առաջին և վերջին երեքական տողերը». և թէ ասոր մասն էր կարծեցեալ Յ տարեթիւը — Սակայն այս յայտնութիւնս ապրիլու չէ սահմանուած, սա պարզ պատճառով՝ որ առաջին սեան «ճիշդ աւետ. բնագրին» նմանող գրերն ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ՝ հակառակ էջի աւետարանական տառից ստուերակերպ անդրադարձութիւնը նրբացած մագաղաթին միջէն. և զոր այս առաջին անգամ չէ որ նկատած եմ: Գալով միւս սեան նման ըսուած տողից, զատոնք ալ թէ մեկնով և թէ ձեւով աննման կը զրտնեմ բնագրին տառից, և ընդ հակառակն բոլորովին նոյն՝ յիշատակարանիս միւս տողից գրին հետ: Զայս ընթերցողը ալ կրնայ ստուգել՝ գէթ ըստ ձեւին՝ անոնց նմանահանութեան մէջ (տիւ. 2 և 6): Ոչ այսչափ միայն, այլ և վերջին երեք տողերը, — «պահէ յեկեղեցիս, թէ թագաւոր է՝ արհնեալ եղիցի յԱՍ», — իմաստով այնպէս կապուած են նախորդ ընթեռնի տողից (տես վերն յիշ. 2), որ ստիպուած են ամբողջ սեան մասն ու ժամանակակից լինելու:

Համաձայն եմ՝ թէ շատ անկանոն գիր մ'է այդ. իրարու խառնուած մեծ ու փոքր տառեր իսկ, ոչ լոկ տողեր. և յայտնի է՝ թէ աղոր գրիչը չէր կարող Աւետարանիս բնագրին ակնանշար գրողին հետ նոյն լինել: Այս պարագայն զիս ուրիշ կարևոր հետեւութեան մը կը տանի: Մեր նշանաւոր Յ իւր ձեւով կ'աղաղակէ՝ թէ կը պատկանի բուն իսկ յիշատակարանիս գրչին, յար և նման դրացի Յ-երուն, և շատ աննման բնագրի մէջ գրուածներուն: Ահա համեմատութիւնը: Յիշեալ յին և ընկերը՝ առիշիկ են, զլուրը սրածեւ, վերին կտուցն երկար և մօտ միջին հորիզոնած գծին, և թիկանց խորշը խոր: Անոր հակառակ՝ Աւետարանի յին ուղիղ է, զլուրը բոլորակ, վերին կտուցը կարճ ու բարձր, և թիկանց խորշը սակաւ: Համառօտ ըսել՝ այս Յ իւր յիշատակարանով տարբերութիւն և աւելի կրտսեր գրչի է: Իսկ եթէ ընդունենք որ ՈՐԷ (657) Թուին կեղ-

ծուած է Անդրիասէն, վայ ինձ, ո՛ւր պիտի երթար կարծեցեալ Յ (300) Թուակաւնը. 357 տարի վերջ հնարուած պիտի լինէր:

Պատ. Հայրը կ'ուզէ՝ որ Չ՝ յիշատակարանիս և Անդրիասայ մեծին (Թղթ. 260ր) տառերն « Իրարու շատ նման, և գրեթէ մի և նոյն գրչէն թափուած » լինին: Իսկ ես ո՛րչափ տարբերութիւն կը տեսնեմ. զոր օրինակ՝ առաջնոյն գրչու թիւը խառնափնդոր է, երկրորդին՝ կանոնաւոր. — միոյն թ գալարած և է և նախորդ ձողը կարճ, միւսին ուղիղ և ձողն երկար. — միոյն Ա-ի երկրորդ ձողն ամբողջապէս թանձր է, միւսին՝ կէսը թանձր և կէսը նուրբ զօդերով. — Հ-ի սրածն և թիւ կոնքը միոյն մէջ տառին կէսը կ'իջնէ, միւսին մէջ գրեթէ զլիսոյն բարձրութեան կը հասնի. — Զ-ի զլուիւր միոյն մէջ օղակած և է, և կպած ստորին գծին ձախակողմեան ծայրին հետ. միւսին մէջ կը կազմուի երկու լեզուածն գծերէ, և կը կպի ստորին գծի կեդրոնը. և այլն: Վերջապէս չեմ յաջողիր ոչ մէկ աղբերս գտնել աղոնց մէջ:

Յիշատակարանիս անվաւերութեան նըշան մ'ալ կը համարուի՝ « Գագկայ » քով պակասն « արքայ » բառին՝ որ կայ Յին մէջ. Դիտել պիտի տամ նախ՝ թէ վերջին տողերուն մէջ մէկ անգամ անմակդիր գործածութիւնն ապացոյց չէ՝ թէ յառաջ ևս կիրարկուած չլինի: Ժամանակի պատմչաց ալ յաճախ սովորական է լուի անուամբ յիշել մեր թագաւորը, տիտղոսի տաղտկալի կրկնութենէն խուսափելու համար, ինչպէս կ'ընեն Ասողիկ, Յով. Կաթողիկոս, Առա. հայեցիք և այլն, և շատ աւելի սուէպ՝ Խորենացին: — Երկրորդ՝ շատ տարօրինակ զուգադիպութիւն մը պիտի լինէր Գագիկ անուան և եկեղեցոյն մը շինոթեան յիշատակութիւնը կրկին յիշատակարանաց մէջ, եթէ երկուքն ալ նոյն անձանց չպատկանէին: — Երրորդ՝ պահանջուած արքայէն աւելի բան մը կայ հոգ. այն է, « որ պահէ յեկեղեցիս, թէ թագաւոր է՝ աւրհնեալ եղիցի յԱյ »: այս բացատրութեան իմաստը

տը պարզ է. կը յանձնարարէ՝ որ արժրուի թագաւորը հսկեն Աւետարանիս պահպանութեան: Արդ ո՛ր սոսկական կամ նոյն իսկ իշխանական մարդ կրնար այդ յորդորը տալ թագաւորաց. ուրեմն թագապսակ անձ մ'է դա, նոյն ինքն Մլքէ, որ իւր պայազատից իբրեւ յիշխանութենէ կուտայ սոյն պատուէրս ու օրհնութիւնը:

Իսկ այդ բոլորէն կը հետևի՝ որ տիկնոջը սեփական յիշատակարանիս մերձաւոր Յ Թուական չէր կարող լինել:

3. — Ըսի՝ թէ երրորդ յիշատակարանն ալ գրուած կը համարի Մեծ. Հայրը վերոյիշեալ Գէորգ և Անդրիաս քահանայից կողմանէ: Ասոնք « կամ էին դրան երէցք Մլքէի », և այն ժամանակ անոնց « Ոմբէ Թուականն ալ իբրեւ վրիպակ ուղղագրելի է Յմբէ », « և կամ Ոմբէ Թուականը նոյն պահելով՝ ըսել թէ սոքա յանուն Մլքէի կեղծած են » սոյն յիշատակարանս, ինչ որ « հաւանականացոյն կը թուի » իրենս — Առաջին պարագային կը հետևի՝ որ այդ բարի երիցունք մինչդեռ զայս կը գրէին, իրենց ծիրանեփայլ հոգեւոր դասեր հաճոյք մ'ընելու համար՝ առաջին նուիրողին յիշատակն ալ ջնջեր և տիկնոջն են գրեր անոր տեղ Չ՝ յիշատակարանով. և ոչ պարկեշտ թագուհին և ոչ նուիրատուաց յիշատակին նախանձաւոր վարաւ գացիք չեն վրդովեր ու բողբոջեր այդ անիրաւութեան դէմ: Անշուշտ այս ենթադրութիւնս բնաւ գոյութիւն չէր ունենար՝ եթէ նկատուէր Անդրիասայ ըսածը՝ թէ « Թափեցի զսր աւետարանս ի յանաւրիանաց »: Ապաքէն Արժրունեաց տիրապետութեան օրով չէր կրնար մատեանս յափշտակուիլ այլակրօններէ, և եթէ գերուէր ևս, Արժրուանից պիտի թափէին զայն, և ոչ թէ անոնց տկար տաներէնց յօգուտ իւր հզօր տերանց: Ուրեմն չխախտենք այդ երիցունքն իրենց Ոմբէ Թուականէն, ուր արժրունի սուրն այլ ևս չէր կարող պաշտպանել իւր սրբութիւնը, և հարկադրուած

էին սոսկական մարդիկ անոնց ետեւէն վազել:

Եւ արդէն Պատ. Հայրը «հաւանակաւնագոյն» բառ վերջին կարծիքս. և թէ Անդրիաս կը կեղծէ յիշատակարանքս՝ «մի մի գրաւական» ունենալով «Մլըքէի կրկին (4 և 5) յիշատակարանները»: — Բայց և այդ ժամանակ կը խորհրդածեմ. ինչ մասնաւոր կապ, համակրութիւն և կամ շահ կը մղէ այդ երէցը՝ 300 տարի յառաջ ապրող տիկնոջ մ'այդ պատիւն ընծայելու, կամ թէ պատմական անձի մը յիշատակը կապտելու և ուրիշ պատմական անձի մը շնորհելու, վերջնոյս վերագրելով որոշ կալուածոց երեակայական ու վտանգաւոր նուիրում մ'ալ, որ չպիտի հաշտուէր կեղծարարութեան արուեստին հետ: Եւ աւելի անտեղին, ինչպէս այդ կեղծող ձեռքը 2-րդ յիշատակարանին մէջ կրնար գրել, իբր թէ ետու «Վարազայ սուրբ Նշանին», նոյնպէս իւր սեպհակաւնին մէջ իրապէս՝ թէ «ետու սրբոյ Նշանիս Վարազայ», և 3-րդ մէջ՝ «ետու ի Վարագի սր Աստուածածինս»: Ինչպէս մի և նոյն անձը կրնար գործել սոյն հակասութիւնս, եթէ հաշուով մը կերտեր է այդ կեղծ յիշատակարանները: Ինչպէս մեկնել նաև լեզուական զգալի զանազանութիւնն ազոնց մէջ:

Այդ կարծեաց գլխաւոր գրդիչն է հետագայ պարագայն: Յիշեալ երիցունք Մլըքէի սոյն (3) յիշատակարանին անընդմիջ շարքը կը յարեն այս իօսքը. «ՁԱնդրիաս և զԳէորգ քահանայք ստացաւդ սր աւետարանիս յիշեսջիք ի քս աղաչեմք»: և այս երկուքը կը համարուին «ճիշդ մի և նոյն գրով»: Եւս սակայն հակառակ հարեանցի նմանութեան՝ կատարելապէս տարբեր կը գտնեմ զգրոցն, և ահա նշանները. — միոյն Մ-ի կտուցը վեր կը նայի, միւսին հորիզոնական. — Ն-ի ներքին միջոցն առաջնոյն մէջ եռանկիւնաձեւ է, երկրորդին մէջ ուղիղ. — միոյն Ձ-ի ստորին գիծն հաւասար է երկուստեք և աջակողմեանն հաստ կտցով, միւսին աջակողմեանը շատ երկար է և նրբակտուց. — Բ-ի կտցին

զօդն առաջնոյն մէջ ձողի գլխէն վար է, երկրորդին մէջ հաւասար. — նախորդին Յ գրին վերին կտուցն ստուար և կարկառուն բթման նշան մ'ունի, երկրորդին ողորկ ու բոլորակ է. — անոր Տ ճիշդ նոյն է Մ-ի հետ, և կը տարբերի կարճ ու կախ կտցովը. ասոր Տ-ի առաջին ձողը երկրորդին կէսն է. և այլն. — Շատ ըզգալի է մեկանի տարբերութիւնն ալ անոնց մէջ, և ձրի է Մլըքէի մեկանին նորոգման ենթադրութիւնը: Իսկ քահանայիցս դրացութիւնը Մլըքէի յիշատակարանին՝ պարզապէս արդիւնք է անոր փայլուն անուան հետ զոյգ յիշուելու տենչին:

Դեռ աւելի կարեւոր է Մլըքէի հարազատ կամ առաջին թուականին խնդիրը: Բախնք՝ թէ սա ծածկուած է նորամուտ Շփե տարեթուէն: Միաբանակիցս հինը կ'ենթադրէ ՅՄԱ, այս ինքն ճիշդ նոյն՝ գրչութեան յիշատակարանին (1) հետ. և ձեռով ալ յար և նման, — թէն միւս մասանց մէջ շնմանին, կ'ըսէ. — այնպէս որ մինչդեռ երկու ծայրից գրերը «գրեթէ բոլորովին գունաթափուած» են, «միջինը, այսինքն երկայնոտն յի դեռ որոշ կը տեսնուի»: — Հոս ալ կը զանազանին մեր կարծիքները. նախ՝ աննպատակ էր յիշեալ քահանայից ջանքը՝ լոկ թուականաց գիրը նմանեցնելու, և ոչ ամբողջը. — Երկրորդ՝ միջին զգալի կամ ի համարեալ տառին մէջ ալ նմանութիւն չեմ գտներ. 1 յիշ. մէջ ազոր ստորին մասը կը նմանի ճիշդ Ձ-ին. պոչը ձախէն յաջ կ'իջնէ, և կը վերջանայ տողին վրայ. ընդ հակառակն միւսին կարծեցեալ Մ-ի պոչն աջէն ձախ կ'իջնէ շեշտակի, և կը հասնի տողամիջի դատարկութեան կէսը: Ասոր բնաւ չեն նմանիր նոյն յիշատակարանի միւս Մ-երը, որոց պոչը կարճ է և կը հասնի տառին կիսուն: Երբ մանր կը դիտեմ այդ տողախոյս պոչը, կը տեսնեմ որ ամբողջ յիշատակարանին մէջ միայն Հ գիրն ունի զայն (բաց ի Ք-էն՝ որոյ ծայրն ուղիղ կ'իջնէ). և հետեւելով անոր շարունակութեան, կը նշմարեմ որ կ'ամբողջացնէ նոյն Հ գիրը, որոյ վերին մասը կը խառնուի

նորեկ յիւն, Զախակողման կամ առաջին կարծեցեալ Յ գրեթէ անընթեռնի է. միայն կոնակին մասը կը թուի ցոյց տալ, որ հաւանօրէն այդ տառին է: Իսկ վերջին գիրն իսպառ սրբուած է; և որ հարկաւ միատր մ'էր: Արդ՝ ամբողջացնելով թուականդ՝ կ'ոնենանք ՅՀ[Ա]:

Ժամանակն է արդ ըսելու Պատ. Միաբանակցիս հետ. «Մինչև հոս խօսեցուցինք հնազգրութիւնը, այժմ թողունք՝ որ քիչ մ'ալ պատմութիւնը բարբառի»: Դիտել կու տայ նա՝ որ Ասողկայ վկայութեամբ Գագիկ «Թագաւորեաց... ամս 29. և վախճանի յ392». ուրեմն իւր Թագաւորութիւնն սկսած է 363ին օրինաւորապէս, և բնաւորաբար 356ին. այս ինքն Աւետարանիս գրութեան 351 (ՅԾԱ) տարեթուէն վերջ: Մեծ. Հայրն ասկից կը հանէ հապճեպ հետեւութիւնս. «Ուրեմն այլ ևս պատմական հիմ մը չկայ ենթադրելու, որ Մլքէ Թագուհի — իբր ամուսին «աբբային Գագհայ» — ի թու. հ. ՅԾԱ խնդրոյ նիւթ եղող Աւետարանը գրել տուած ըլլայ, թող թէ նուիրած վարագայ ս. Աստուածածին»: Հապճեպ կոչեցի հետեւութիւնս. վասն զի նախ՝ գրութեան յիշատակարանին մէջ չըկայ «Թագուհի» կամ նուիրուին Աստուածածին՝ որպէս զի ժամանակի հակասութիւն տեսնուի. այլ կրնայ և պարտի Մլքէ գրել տուած լինել զայն՝ երբ դեռ իշխանուհի էր: Գալով նուիրման յիշատակարանին (3), անոր ուղղագոյն թուականն ՅՀ[Ա] = 371¹) ահա կը զուգադիպի Գագկայ Թագաւորութեան. ուրեմն սքանչելապէս պատմական են անոր «այբօբային Գագկայ» և «Հայոց Թագուհի» խօսքերը, և մատենին նուիրումն ալ վաւերական:

Բայց, կ'ըսուի, ժամանակակից պատմաբանաց ըով «Մլքէ Թագուհւոյն բնաւ յիշատակութիւն չկայ»: — Գիտենք սակայն որ Գագկայ յաջորդեց «Դերենիկն որդի լորս» (Ասող. Բ, խգ). հետեւաբար այդ մարզը կին մ'ունէր, որ շատ ալ ծանօթ է, նոյն իսկ իւր քեռույն՝ Շապուհ բագրատունւոյ դուստրը (Թով. արծ. 265): Իսկ զժուարութիւնն անուան շուրջ է, զոր

սակայն լուծած է մասամբ մեր միւս Պատ. միաբանակիցն Հ. Մ. Պոտուրեան, հիմնուելով Մարմաշեհի արձանագրութեան մը վրայ (առ Շահխաթ. Բ, 272. Շիրակ, 149): Հոն կը յիշուի «Մարիամ Աւետարացաց և Հայոց Թագուհի, դուստր մեծին Սենեքերիմա և թոռն Գագկայ Հայոց արքայի», որ նուէր կու տայ նոյն մենաստանին՝ «վասն Գագկա իմ պապոյն մեղաց թողութեան և կատային իմ հանկանձ», Ասով Մարիամ դուստր էր Սենեքերիմայ, որդւոյ Արուսաշի, որդւոյ «Գագկայ» և «կատայի», որ կը նշանան մեր Գագկայ և Մլքի հետ (Հանդ. ամս. 1905, էջ 34): — Ինչ է ուրեմն տիկնոջս անունը կը մեկնէ. զայդ պատմութեան հետ՝ երբ կ'ըսէ. «Գրեթէ ամէն Թագաւորագունք արծորունք երկու անուն ունէին, մին հայկական, միւսն գգուական կամ ալազգի» (Հյատ. էջ 290, ծն. 4): Զայս կ'ըսէ Նարեկացւոյն յիշատակարանին ներքեւ, ուր կը յիշուի Մարեմայ առաջին պապը՝ երկանունն «Արուսաշ Համագապ»: Կրկին անունաց մին բնականապէս եկամուտ կը լինէր, և միշտ ալ աւելի տիրողն, ինչպէս կը պատահէ ամէն ժամանակ. այսպէս առ հասարակ «Արուսաշ» գործածներ են ժամանակակիցն Ասողիկ (Բ, խգ), Սիմէոն Վ. (Հյատմ. գլ. 242) և այլք. ու միայն խղճամիտ Նարեկացին է՝ որ մկրտութեանն ալ միասին կը յիշէ: — Արդ մի և նոյն պարագայի մէջ գտուած է և Մլքէ. անոր հարազատ անունն էր Կատա (= Կատարինէ), որ տեղի կու տայ եկամուտ Մլքի, որ արաբական Կա = Թագուհի բառն է, ինչպէս յայտնի է, և հաւանօրէն առաջին անգամ տրուած իրեն նոյն իսկ Արաքնեբէն՝ երբ զինք Թագուհի ըրին ու կ'ըսէին. «Հայոց մլքեն». — «Մլքիին եկանք». — «Ո՛վ մլքի» Ասոր համար ալ նոյնը գործածեցին ինք և ուրիշներ, իբրեւ աւելի պատուաւոր ու շքեղ:

Իսկ Ս. Աստուածածին համար ըսուածը թէ «թումայ արծր. (էջ 345) շատ տա-

րինքն քերթ և Սենեքերիմէն շինուած կ'աւանդէ զայս՝ ուրիշ եկեղեցիներու հետ», դարձեալ հապճեպ կարծիք է: Թովմայ կը գրէ լոկ՝ թէ Սենեքերիմ «շինեաց ի նոյն տեղում եկեղեցիս մեծածախս»։ Բայց աստի չի հետևիր՝ թէ ինքն հիմնեց նոյն մենաստանը և իւրն են անոր բոլոր եկեղեցիքը: Հոփսիմեանց վարուց համեմատ՝ շատ կա՝ նուիսէն ուրբաթօրեայ պատարագ մը կը մատչէր հոն (Խորեն. մատ. 302): Արդէն մենաստան, է՝ դարէն՝ ուր ս. Խաչն յայտնեցաւ՝ շէն ուխտաւայր մ'եղաւ (Հայտմ. գլ. 189), և Սենեքերիմայ հայրերն իրենց աղօթքն ու գանձը հոն կը բերէին (Թովմ. արծ. 286): Հետևաբար անտեղութիւն չըկայ՝ որ Մլէք ևս նոյն տեղ եկեղեցեակ մը շինած լինի նախ քան զՍենեքերիմ:

Այսպէս ոչ միայն ոչ մի նշան չկայ յիշատակարանիս վաւերականութեան հակառակ, այլ ամէն ինչ զայդ կը հաստատէ: Որով յիշատակարանս ալ նման նախորդին յատուկ է Գագկայ ամուսնոյն:

4-5. — Վերջին երկու յիշատակարանաց հարազատութիւնը նախ կ'ընդունի Պատ. Հայրն՝ ըսելով. «Աւելի հաւանականութիւն ունին Մլէքի ըլլալու» (Բզմ. 54ա). և թէ «Մլէքի անունը կը կրեն բացորոշակի կերպով, և Մլէքի ձեռքով գրուած ըլլալու աւելի հաւանականութիւն ունին» (56ա): Եւ տոյ նոյն թագուհոյն գոյութիւնն անգամ ժխտել ուզեց, ինչպէս տեսնեք և պատասխանեցիք:

Ես նկատած էի ասոնց մէջ Մլէքի «բաւարացի» կոչումն և ըսած՝ թէ սա «սովորաբար, մանաւանդ առանց ուրիշ վերադրի, գրել տուող կը նշանակէ». այս ինքն որուն հրամանաւ, ծախիւք և գործածութեանը կամ սրբավայրի մը նուիրելու համար գրուած է: Եթէ ստացողն արուեստով գրիչ եւս էր, շատ բնական էր որ ինքն իսկ գրէր իրեն համար թէ մատենար և թէ յիշատակարանը. և կամ եթէ գրիչ չէր, կրնար գէթ յիշատակարան մը յա-

ւելուլ՝ եթէ ուզէր: Մեծ. Հօր պատասխանը՝ թէ «հարկաւոր հին և նոր գրչադիրներ պրպտողս և ցանկողս չեմ յիշեր գրել տուող մը, որ ինքն իր ձեռքով գրած և ստացող արձանագրած ըլլայ միաժամանակ», չի համոզեր զիս: Վասն զի նախ՝ անծանօթ է ինձ այդ բանին արգելիչ որ և է եկեղեցական կամ քաղաքական օրէնք: Եւ տոյ՝ իւր ցանկած գրչագրաց առաջնոյն մէջ իսկ, 1319 թուականէն, որոյ նկարագիրն արդէն տպագրուած ալ է, գաղափարող կ'ըսէ. «Յոհանէս գգրադս սր տառիս». և երկու տեղ ինք գիւնքը կ'անուանէ նաև «Յոհանէս սոսոցոյս աստուածաշունչ տառիս» (Մայր Յուց. 19-20): Սակայն և այնպէս ես չեմ պնդեր՝ որ այս երկու յիշատակարանք Մլէքի ձեռագիրն են, ինչ որ Պատ. Հայրն իսկ հակառակ վերջնոյն կը հաստատէ վերոյիշեալ վկայութեանց մէջ, «Մլէքի ձեռքով գրուած» են. կրնայ աւելի հաւանականօրէն ժամանակակից մ'ալ գրած լինել, երբ մանաւանդ երրորդ դէմքով կը խօսուի:

Ընդ հակառակն չեմ ուզեր հրաժարիլ այն համոզմանէս՝ թէ «ստացող» բառն առաջին տէրը կը նշանակէ սովորաբար: Եւ արդարեւ յիշեալ Յուցակին տպագրութեան մէջ իսկ, որ հագիւ 24 գրչագիր կը բովանդակէ տակաւին, ուր որ այդ բառը գործածուած է միայնակ, միշտ իմ իմաստով է. (տես յէջ 20, 41, '8, 60, 93, '4, 114, '27, '39, '61, '66): Իսկ այսպէս չիմանալու համար՝ ինչպէս դիտած եմ կանխաւ՝ վերադիր մը կը յաւելուն. «զվերյիկ ստացող» (անդ, 115). «ստացողը վերայ» (164). «զվերյիկ բաւարացի» կ'ըսեն Մլէքի աւետարանին նոր երկու յիշատակագիրք ալ (Զրդնկրք. 9-10). և ծանօթ Անդրիաս ու Գէորգ եթէ տեղ մը լոկ «ստացաւ» կը կոչեն զիրենք, պատճառն այն է՝ որ այլուր ըսած են թէ «բաւիկցի» նոյն մատենան «յաւարկնաց», և «վերստին ետու» նոյն մենաստանին, ուրեմն դարձեալ վերադրով: Նկատելով այս ամէնը, չեմ կրնար ձայնակցիլ այն ենթադրութեան՝ թէ Մլէք

«կարող էր ստացող տնտեսին ինք զիրեն՝ իր նախնիներէն ժառանգած ըլլալով զանի, առանց գրել տուող ըլլալու»։ — և ուր անգամ մ'ալ կը հաստատուի ժխտեալ Մլքէի գոյութիւնը. և ներկայ զոյգ յիշատակարանքս անոր կ'ընծայուին. — Թագուհիս ինքն իսկ գրել տուած էր մատենանս, և յետոյ Վարազայ իւր ձեռակերտին նուիրած։

Ամփոփենք։

Երեսնամեակ անցաւ ոչ միայն մէջ կեդծիք տեսնելու հարկ չկայ, — բաց ի Յին Շժիշ նոր թուականէն. — այլ զրոգաց և ըիչ մ'ալ ժամանակի տարբերութիւնն է միայն՝ որ կը զատէ զասոնք իրարմէ։

Այնքան է՝ թէ Աւետարանիս գրիչը բռնական ակնածութեամբ զգուշացեր է իւր արուեստակցաց սովորական՝ թէ և պիտանի՝ ցուցասիրութենէն, յիշատակարանով մը յաւերժացնելու իւր անունն ու վաստակը մատենի մը մէջ՝ որ ազնուագգի տիկնոջ մը սեպհականութիւնն էր, և իւրաքանչիւր աւետարանի սկիզբը դատարկ թողեր է էջ մը՝ որպէս զի տիկնոջ կարեւոր համարած յիշատակարանք գրուին ապագային։ Եւ ինք՝ քան ուրիշ մերձաւոր մը՝ շատացեր է գրչութեան կարեւորագոյն հանգամանքները միայն նշանակելով հատորին ետեւը, որ է 1 յիշատակարանը։

Մլքէ քանի մը տարի վերջ թագուհի կը դառնայ. կը կառուցանէ Վարազայ Ս. Աստուածածինը, և անոր կը նուիրէ կալուածներ ի պահպանութիւն եկեղեցւոյն և ի նպաստ իրեն և իւրոց. կ'ընծայէ իւրմէ ժամանակ մը գործածուած Աւետարանս ալ, յորում 2^ր ընդարձակ յիշատակարանով պատմել կու տայ այդ բոլորը երկրորդ անձի մը, որով և երրորդ դէմքով։

Մի և նոյն ժամանակ թագուհին ազնուական գաղափարը կ'ունենայ. իւր ձեռագրով ալ քանի մը տող յաւելու 3^ր յիշատակարանով, ուր կը խօսի առաջին դէմքով — «Ես Մլքէ» ևն — իւր սրտին ա-

մենէն մերձաւոր սրբազան յիշատակաց՝ Աւետարանիս և Եկեղեցւոյն վրայ։

Դարձեալ նոյն ժամանակ կամ ըիչ վերջ, բայց յամենայն դէպս թագուհւոյն կենդանութեանը, չորրորդ ձեռք մը, որ հաւանորէն իւրմէ բարերարեալ վարպագիտէն է, կը յաւելու 4^ր և 5^ր մաղթողական համառօտ յիշատակարանները, յորս գիտէ և կը հաստատէ զՄլքէ իբր «ստացող» կամ առաջին տէր մատենիս։

Եւ որովհետեւ այս պարագայից ներքեւ 2^ր յիշատակարանին դրացի մեծ 3^ր տառը, գրութեան Յ(Ը)Թուականէն տարիներ վերջ գրուած, տարեթիւ չէ կարող լինել, ուրեմն մենագիր մ'է։

Մենագիրը մեկնած էի իբր «սկզբնատու Յիսուս անուան, և համագոր Յունաց հաւաւան I մենագրին»։ որուն հնարաւորութիւնը կը մերժէ Մեծ. Հայրը, կ'ըսէ նա՝ թէ «իւր տառադարձութիւն՝ հայերէն Յ տառը համագոր չէ Iին, այլ Iս տառերուն»։ Արդարեւ չեմ գիտեր՝ թէ այս վարդապետութիւն որ կանոնի վրայ հիմնուած է. որովհետեւ ինձ ծանօթ բոլոր օրինակներն իմ ըսածս կը հաստատեն, սկսեալ նոյն իսկ փրկչական անունէն. ինչպէս 'Iεσους = Յիսուս, 'Iακωβ = Թակոբ, 'Iησσαι = Թեսսէ, Καϑ'αυ̑ν = Կայնան, Καϊσαρ = Կայսր, և այլն։ Մի՛ գուցէ IY՝ զուգադրութեամբ կ'իմանայ Iησουս սեռականը համառօտուած երկու ծայրագրերով, ինչպէս մերս Յի (Յիսուսի)։

Ձի ընդունիլը Յ մենագիրը, ժառելով թէ «Յիսուս անունն առանձինն կրնար ըլլալ նշանակ մարդացեալ Բանին», այլ պէտք էր և «Քրիստոս», դիտել տալով՝ որ առաքեալը՝ «թէ Աւետարանաց և թէ թողթոց մէջ միշտ ի միասին վարդիյիկ այդ կրկնակ անուանքը»։ և թէ «յայտայ վարուած են և սուրբ Հայրք»։ — Բայց եթէ աւելի մանր քննէր, պիտի տեսնէր՝ որ ընդ հակառակն Աւետարանաց մէջ միշտ միայնակ է «Յիսուս», և զարտուղութեամբ ու

քիչ անգամ միասին¹։ Միայնակ է շատ յաճախ և թղթոց մէջ², թէև զոյգն աւելի բազմաթիւ լինի։ Պիտի տեսնէր նոյն իսկ մեր ս. Հարց քով ալ «Յիսուս»³ և «Քրիստոս»⁴ անջատաբար ևս գործածուած։

Նպատակէ դուրս կը համարիմ անդրադառնալ փրկչական անուանց զանազան մենագրոց շօշափման՝ որ կը կատարուի այս առթիւ, — թէև ոչ միշտ բաղձացուած ճշդութեամբ։ — Այլ բաւական է յիշեցընել ինչ որ ըսած էի և Միաբանակիցս ուշադրութեան առած, թէ փրկչական աւանդանց նախատառերն ալ I և X իւր մենագիր կիրարկուած են ըստ Մարտինեայ (Dict. 478)։ Արդարև զոյգ եղած են աւանդ, և հնախօսիս ծանօթ է միայն X առանձին ևս (անդ, 477)։ Նոյն երկուքն կան նաև ամենահին IXΘΥC (== ձուկն) խորհրդաւոր մենագրին մէջ, որ համառօտուած է բառերէն։ Ἰησοῦς, Χριστός, Θεοῦ, Υἱός, Σωτήρ (անդ, 653-9)։ Բայց I առանձինն անծանօթ է գաղիացւոյն, թէև հնախօսութիւնը դեռ չի կրնար պարծիլ բոլոր մենագրերը յայտնած լինելու։ Եւ եթէ օր մը վերջնականապէս մերժէ անգամ աղոր. գոյութիւնն Յունաց մէջ, նոյնպէս չպիտի կարենայ վարուիլ աղոր համազօր մեր Յ գրին հետ, որոյ մենագրական պահպանակի գաղափարը Հայն իւր դրացիէն առնուլ ժամանակ՝ ոչ մէկ պարտաւորիչ լուծ չէր զգար իւր վրայ՝ անոր ընկեր տալու կամ — եթէ տուեր է — պահելու միշտ Ք տառն ալ։ Երիտական աւելի

ծանր խնդրոց մէջ, ինչպէս են բաղաբը, անշուր բաժակը, եկեղեցական զգեստը, ծնունդը են, գիտցաւ Հայը շեղիլ Յոյնէն։ Ռո հարկ կը ստիպէր՝ աննշան մենագրի մը մէջ գերի մնալ անոր։ Եւ գործածեց իսկ մենաւոր Յն, որոյ օրինակները ցոյց տուի 1484 թուին գաղափարուած⁵ Կիպրիանոսի մէջ ալ։ Ու մատենան իրեն՝ իբր «ԺԶ—ԺԷ դարում» — այս ինքն ժեմն — գրուած օրինակի՝ ցոյց տրուած արհամարհութեամբ որ ինչ կը կորուսանէ իւր մեծ կարևորութենէն իբրեւ աղբիւր հնաւանդ բարեպաշտիկ համոզմանց, որոց մէջ հարկ չկայ փնդոել աստուածաբանական ճշմարտութիւններ. ու կը մնայ միշտ նեցուկ մը մլքէեան Յ տառին, որ դրացի տողերէն տեղւով ու հասակով ըմբոստ անջատմամբն ալ՝ կը կրկնեմ՝ մենագիր մ'է։ և դրուած իբր պահպանակ՝ ոչ թէ յարակից յիշատակարանին, — ինչպէս էջի աւելորդ իւրութեանութեամբ մը կը պահանջուի՝ տառիս սոյն նշանակութիւնն ընդունուելու պարագային, և կը դիտուի թէ «պահպանած չէ» զայն, — այլ Աւետարանին, զոր — եթէ յարմար ապացոյց կ'ուզուի — չորս անգամ կը կորզէ յափշտակիչ ձեռներէ, և ինն դար վերջ ողջամբ կը հասցնէ Ս. Ղազարու անքոյթ մենաստանը, ուր՝ կը յուսամ՝ պիտի հովանաւորէ զայն նաեւ մեր ներհակ դատողութեանց ու տարադէպ կասկածանաց երեսէն։

Հ. ՎԱՐԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

1. Միայն ի Մոթ. Ա, 1, 18. — Մոկ. Ա, 1. — Եփ. Ա, 17. ԺԷ, 3. Ի, 31.

2. Գրծ. Ա, 1, 11, 21. Բ, 22, 32, 36. Գ, 13 ևն. — Հոմ. Գ, 24. Ը, 11. Ժ, 9. — Բ Կոր. Գ, 11, 14. — Եփես. Ա, 15. Գ, 21. — Փիլ. Բ, 19. Գ, 24. — Կող. Գ, 17. — Ա Թես. Գ, 13. — Բ Թես. Ա, 7. Բ, 8. — Եբր. Բ, 9. Գ, 14. Զ, 20. Է, 22. Ը, 6. Ժ, 19. ԺԲ, 24. ԺԳ, 12. — Փիլիմ. 5.

3. Ագաթ. 1862, էջ 72, 339, '42, '43 ևն. — Եզնիկ, 1816, էջ 265, '70, '90. ևն.

4. Ագաթ. 16, 21, 22, 25, 42, 43, 52, 56, 57, 146 ևն. — Եզնիկ, 78, 105, 208, '30, '31, '65. ևն.

5. Բայց գոյութեամբ աւելի հին, ըստ որում Ուս. Տեգայի 1447ի գրապանակին աղբիւր ևս դած է։